

4. ԹՈՒՐԳՄԵՆՉԱՅԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՏՆԵՐԻ ՆԵՐԳԱՂԹԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Ռուս-պարսկական պատերազմը 1827 թ. հոկտեմբերից թևակոխեց իր եզրափակիչ էտապը։ Կովկասյան հատուկ կորպուսը, զարգացնելով Սարդարապատի և Նրևանի համար մղված մարտերում ձեռք բերած հաջողությունները, հետապնդում էր պարտված հակառակորդին։ Օգտվելով պարսկական բանակի խուճապից ու բարոյալքումից, գեներալ էրիսթովը, իր զորագնդով հոկտեմբերի 4-ին դուրս գալով Նախիջևանից, հոկտեմբերի 13-ին, գրեթե առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, գրավեց Թավրիզը։ Հոկտեմբերի 19-ին Թավրիզ հասան նաև կորպուսի գլխավոր ուժերը։

Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումը 1828 թ.։ Նկ. Վ. Մաշկովի

Թավրիզի անկումը և պարսկական բանակի խուճապահար նահանջը շահական կառավարությանը հարկադրեցին հաշտություն խնդրել։ Հաշտության բանակցություններ վարելու համար նոյեմբերի 6-ին՝ Դեհլիսարդան ժամանեց պարսկական պատվիրակությունը (Դեհլիսարդանում էր գտնվում Կովկասյան կորպուսի գլխավոր զորակայանը)⁶⁰։ Հաջորդ օրը սկսվեցին բանակցությունները։ Արտաքուստ թվում էր, թե ամեն ինչ բարեհաջող է ընթանում։ Պար-

⁶⁰ Բանակցություններին ուսաների կողմից մասնակցում էին Ի. Պասկևիչը, Ա. Օբրեզկովը, որպես խմբագիրներ՝ Ա. Գրիբոյեդովը, Ա. Ամբուրգերը, Ն. Կիսիլը, Թարգմանիներ՝ Ա. Բակիխանովը, Դ. Վլադալին։ Պարսկական կողմից մասնակցում էին Արաս-Միրզան, Կայմակամ Ֆարահանին, Բեգլար բեկ Ֆաթհ-Ալի խանը, ստատու-քարտուղար՝ Միրզա-Մահմեդ-Ալին և Թարգմանիչ Միրզա-Մասուդը (այդ բանակցությունների մասին տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 432)։

սիկներն ընդունում են ռուսական առաջարկությունը՝ Արաքս և Կուր գետերը ճանաչելու որպես պետական սահմանագիծ, ռուսներն էլ, ընդառաջելով պարսիկներին, համաձայնվում են ռազմատուգանքի չափը 15 քուրուր թումանից (30 միլիոն ռուբլի արծաթ) հասցնել 10 քուրուր թումանի (20 միլիոն ռուբլի)։ Սակայն այդպիսի զիջում ստանալուց հետո էլ նրանք ռուսներին համար աննպաստ պայմաններ էին առաջարկում ռազմատուգանքի վճարման կարգի և ժամկետների մասին, մասնավորապես պահանջելով, որ ռազմատուգանքի առաջին վճարը կատարվի միայն այն ժամանակ, երբ ռուսական զորքերը ամբողջովին դուրս կգան Հարավային Ադրբեջանից։ Շուտով պարզ է դառնում, որ պարսիկները զանազան պատրվակներով աշխատում են բանակցությունները ձգձգել՝ հույս ունենալով, որ առաջիկայում թուրքերից օգնություն կստանան և, վերսկսելով ռազմական գործողությունները, ի չիք կըդարձնեն Կովկասյան կորպուսի ձեռք բերած հաղթանակները։ Հայտնի է դառնում և այն, որ պարսկական հրամանատարությունը Ուրմիայի շրջանում խոշոր ուժեր է կենտրոնացնում ռուսական կորպուսին թիկունքից անակնկալ հարված հասցնելու համար։ Այսպիսի իրավիճակում հաշտության բանակցություններ վարելու համար սահմանված զինադադարի ժամկետը լրանալուց հետո, Պասկևիչը 1828 թ. հունվարի 7-ին ընդհատում է Դեհխարղանի բանակցությունները և վերադառնում Թավրիզ։

Ստեղծված բարդ իրադրության պայմաններում, որպեսզի շահական կառավարությունը հարկադրված լինի անհապաղ հաշտության պայմանագիր կնքել, Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը որոշում է վերսկսել հարձակողական գործողությունները։ 1828 թ. հունվարին Հարավային Ադրբեջանում գտնվող ռուսական զորամասերը կարճ ժամանակամիջոցում գրավում են Մարաղան, ապա Ուրմիան, Խոյը, Սալմաստը և հունվարի 25-ին Արդաբիլը։ Դրանից հետո կորպուսի գլխավոր ուժերը ուղղություն են վերցնում դեպի Թեհրան։

Պարսկական բանակի իրար հաջորդած պարտությունները մեծ չափով սրեցին երկրի ներքին հակասությունները։ Ուժեղացան խանական երկպառակությունները, Կաջարների դինաստիայի դեմ ծայր առան հուղումներ ու բացահայտ ապստամբություններ։ Կանգնած լինելով կատարյալ աղետի առաջ, Ֆաթհ-Ալի շահը անգլիական դեսպան Մակդոնալդի միջոցով Պասկևիչին հայտնեց, որ ընդունում է ռուսների առաջարկած հաշտության բոլոր պայմանները և խնդրում վերսկսել բանակցությունները։

Հաշտություն անհրաժեշտ էր նաև ռուսներին, քանի որ նրանք արդեն լուծել էին իրենց առաջ դրված խնդիրները՝ գրավել Նրևանի ու Նախիջևանի խանությունները և դուրս գալ Արաքսի՝ ստրատեգիական կարևորություն ներկայացնող սահմանագիծը։ Բացի այդ, հաշտության կնքումով կկանխվեր թուրք-պարսկական ռազմական հնարավոր դաշինքը և Թուրքիայի հետ պատերազմի դեպքում՝ Կովկասյան կորպուսի ամբողջ ուժերը կկենտրոնացվեին վերջինիս դեմ։

Հաշտության բանակցությունների վերսկսման վայր նշանակվեց Թավրիզից Թեհրան տանող ճանապարհի վրա գտնվող Թուրքմենչայ գյուղը, ուր և փետրվարի 6-ին ժամանեցին ռուսական ու պարսկական պատվիրակություն-

ները: Անգլիական դիվանագետները դիմում են մի շարք փորձերի՝ մասնակցելու հաշտության բանակցություններին որպես միջնորդ կողմ: Այդ նպատակով Թեհրանի անգլիական դեսպանության քարտուղար Կեմբելը նույնիսկ, նախքան Թուրքմենչայի բանակցությունները, հանդիպում ունեցավ Պասկեվիչի հետ, սակայն նրանից վճռական մերժում ստացավ: Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր կոմս Նեսսելրոդեն, իր հերթին, շտապեց նախա-

Ա. Ա. Գրիբոնով

դին հորվածները: Սակայն Ա. Ա. Գրիբոնովի գործունեությունը չի սահմանափակվում դրանով: Պատերազմի ժամանակ նա անմիջական մասնակցություն ունեցավ նաև ռազմական գործողություններին և պարզևատրվեց «Ներվանի բերդի գրավման համար» մեդալով⁶¹:

Թուրքմենչայի պայմանագրով ռուս-պարսկական պետական սահմանագիծը հարավում հասցվեց մինչև Արաքս գետը: Պարսկաստանը պաշտոնապես ճանաչեց Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների և Օրդուբադի գավառի միացումը Ռուսաստանին: Նա պարտավորվեց Ռուսաստանին վճարել 10 քուրուր թուման (20 միլիոն ռուբլի արծաթ) ռազմական տուգանք: Պարսկական կառավարությունը պարտավորվեց արգելք չհարուցել իր հպատակության տակ գտնվող այն քրիստոնյաներին, որոնք կցանկանային մշտապես բնակություն հաստատելու համար գաղթել ռուսական տիրապետության սահմանները: Հատուկ հորվածով Կասպից ծովում ռազմական նավատորմ ունենալու իրավունքը վերապահվեց միայն Ռուսաստանին: Թուրքմենչայի պայմանագրով

զգուշացնել Պասկեվիչին, որ հաշտության պայմանագրի կնքման գործում ոչ մի դեպքում թույլ չպետք է տալ Պարսկաստանում գտնվող անգլիական դեսպանության միջամտությունը⁶¹:

1828 թ. փետրվարի 10 (22)-ին Թուրքմենչայում Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքվեց երկկողմանի հաշտության պայմանագիր⁶²: Ռուսաստանի կողմից պայմանագիրը ըստորագրեցին զենհրալ Պասկեվիչը և պետական խորհրդական Ա. Օբրեզկովը, իսկ Պարսկաստանի կողմից՝ գահաժառանգ Աբաս-Միրզան:

Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքման գործում մեծ դեր խաղաց Ա. Ս. Գրիբոնովը: Նա է ձևակերպել և վերջնականապես խմբագրել այդ դաշ-

61 АКАК, т. VII, стр. 540.

62 «Договоры России с Востоком...», стр. 214—222.

63 Տե՛ս Վ. Ա Պաղամյան, Ա. Ս. Գրիբոնովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, էջ 61—63:

վերահաստանվեցին Պարսկաստանի՝ Գյուլիստանի պայմանագրի համաձայն ստանձնած բոլոր պարտավորությունները:

Պայմանավորող կողմերի միջև միաժամանակ կնքվեց ռուս վաճառականության համար նպաստավոր առևտրական պայմանագիր:

Այսպիսով, ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմում ռուսական բանակների տարած հաղթանակի և Թուրքմենչայի պայմանագրի շնորհիվ վերջնականապես տապալվեցին Հայաստանը շահական Պարսկաստանի տիրապետության տակ պահելու պարսկական խաների և նրանց «հովանավոր» Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ռեակցիոն պլանները: Թուրքմենչայի պայմանագրով Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսաստանին և հայ ժողովրդի արևելյան հատվածն ազատագրվելով պարսկական դժնդակ տիրապետությունից, իր բախտը հաստատորեն կապեց ռուս մեծ ժողովրդի հետ:

* * *

Ողջ հայության հետ միասին Պարսկաստանում ապրող հայերը նույնպես խանդավառությամբ ընդունեցին Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Եվ դա հասկանալի է: Հայ ժողովրդի համար պատմական մեծ նշանակություն ունեցող այդ ակտով ոչ միայն Արևելյան Հայաստանն ազատվեց պարսիկ խաների կործանարար լծից, այլև նրա 15-րդ հոդվածով պարսկահայերին իրավունք էր վերապահվում գաղթելու Ռուսաստանին միացված իրենց հայրենի երկիրը: Թուրքմենչայի պայմանագրով գաղթի համար սահմանվեց մեկ տարի ժամանակ: Գաղթողներին իրավունք էր տրվում առանց մաքսի և որևէ այլ հարկ վճարելու, տանել իրենց շարժական կայքը, իսկ անշարժ կայքը վաճառելու և առհասարակ իրենց հայեցողությամբ տնօրինելու համար տրվեց հինգ տարի ժամանակ⁶⁴:

Թուրքմենչայի պայմանագիրը ստորագրելուց հետո Պարսկաստանում բռնակալող տառնյակ հազարավոր հայեր բուռն ցանկություն հայտնեցին ներգաղթել Արևելյան Հայաստան: Դրա մեջ էին նրանք տեսնում իրենց փրկությունը՝ պարսկական խաների ճիրաններից:

Հայ հասարակական գործիչները (Ն. Աշտարակեցին, Լազարյանները և ուրիշներ) Պարսկաստանից Արևելյան Հայաստան ներգաղթ կազմակերպելու իրավունք ձեռք բերելը համարելով հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող ձեռնարկում, եռանդուն գործունեություն ծավալեցին դեռևս ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի ընթացքում: Զանգվածային ներգաղթի միջոցով նրանք կամենում էին ոչ միայն պարսկահայերին փրկել ձուլման սպառնալիքից, այլև զարկ տալ ավերված երկրամասի տնտեսական ու հոգևոր կյանքին և Արևելյան Հայաստանը դարձնել հայ ժողովրդի ազգահավաքման օջախ:

Նոր գրավված Արևելյան Հայաստանը մարդաբնակ դարձնելու և մասնավորապես Արաքսի գիծը հուսալի էթնիկական տարրով բնակեցնելու խնդիրը մինչև Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումը զբաղեցրել է նաև ցարական կառավարությանը: Նա ծրագրում էր այդ խնդիրը լուծել այնտեղ շուրջ 80 հա-

64 «Договоры России с Востоком...», стр. 221—222.

զար կազակներ վերաբնակեցնելու միջոցով: Սակայն շուտով պարզ դարձավ, որ Ռուսաստանից կազակների նման զանգվածային գաղթը կպահանջեր ինչպես կազմակերպչական, երկարատև ու մանրակրկիտ նախապատրաստություններ, այնպես էլ դրամական ու նյութական խոշոր միջոցների ներդրում, որպիսին կառավարությունն ի վիճակի չէր տրամադրել: Ուստի այդ ծրագիրը թողնվում է ապագային, օրվա ունի հարց համարելով Պարսկաստանից հայերի ներգաղթը⁶⁵: Արաքսի սահմանային գիծը կազակներով բնակեցնելու ծրագրի ձախողման հարցում պակաս նշանակություն չունեցավ նաև հայ հասարակական գործիչների ցույց տված համառ դիմադրությունը:

Հայերի ներգաղթին ուսական կառավարության ցուցաբերած դրական վերաբերմունքը, անտարակույս, բխում էր նրա ռազմա-քաղաքական և գաղութային շահերից: Այդ մասին գեներալ Պասկևիչը ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի պետ Դիրիշլին գրած զեկուցագրերից մեկում ուղղակիորեն ասում է. «Մեր սահմանի ամայի հողերի բնակեցումը հնազանդ, աշխատասեր և հավատով մեզ նվիրված ժողովրդով կարող է մեծ օգուտ բերել»⁶⁶:

Թուրքմենշայի պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո սկսվում են ներգաղթի եռանդուն նախապատրաստությունները: Ներգաղթողներին ընդունելու և տեղավորելու համար, 1828 թ. փետրվարի վերջերին, Երևանի մարզային ժամանակավոր վարչությանը կից կազմակերպվում է ներգաղթի կոմիտե, որը հայկական մարզի վարչության ստեղծումից հետո (1828 թ. մարտի 21) գործում էր նրան առնթեր, նրա ղեկավարության ներքո: Կովկասյան կորպուսի հրամանատարը, 1828 թ. փետրվարի 29-ին, հատուկ հրահանգ է առիս, ուր հանգամանորեն շարադրված են Երևանի մարզային ժամանակավոր վարչության և նրան առնթեր գործող ներգաղթի կոմիտեի անելիքները: Այդ հրահանգի համաձայն ներգաղթողները, ռուսական սահմանը հասնելուն պես, լիովին անցնում էին ներգաղթի կոմիտեի իրավասության ներքո: Հաշվի առնելով եկվորների զբաղմունքը, կոմիտեն պարտավոր էր ներգաղթողներին բնակեցնել համապատասխան շրջաններում (նախ Երևանի զավառում, որից հետո նաև Նախիջևանի, Օրդուբադի, Մեղրու և Ղափանի շրջաններում) պետական հողերի վրա:

Պարսկաստանից ներգաղթի կազմակերպումը հանձնարարվում է գնդապետ Լազար Լազարևին (Լազարյան), որը 1827 թ. աշնանից ծառայության մեջ էր Կովկասյան կորպուսում, իսկ Թավրիզը գրավելուց հետո նշանակվեց նրա սլարետ: Լ. Լազարևի օգնականներն էին գնդապետ Մովսես Արղունյանը, մայորներ Իվան Ելիքյանը, Իսահակ Ղամազյանը, Դավիթ և Ալեքսանդր Ղորղանյանները և այլ զինվորական և քաղաքացիական պաշտոնյաներ⁶⁷: Գնդապետ Լ. Լազարևին տրամադրվեց մի շնչին գումար՝ 25 հազար ռուբլի արծաթ դրամ (որը հավասար էր 100 հազար ռուբլի թղթադրամի)՝ ներգաղթի հետ կապված ծախսերը հոգալու, ինչպես և խիստ կարիքավոր ներգաղթողներին նպաստ տալու համար:

65 Լեռ, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մասն 2, Երևան, 1927, էջ 108—109:

66 ՄՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 978, ք. 22—26:

67 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 58, վավ. 133:

1. Լազարեր ձեռնամուխ եղավ ներգաղթի կազմակերպմանը՝ առաջնորդվելով գեներալ Պասկևիչի 1828 թ. փետրվարի 26-ի հատուկ հրահանգով: Այնտեղ հանգամանորեն շարադրված էր ներգաղթի կազմակերպման կարգը⁶⁸: Հրահանգված էր ներգաղթը կազմակերպել սոսկ կամավոր սկզբունքով: Առաջին հերթին գաղթեցվելու էին այն շրջաններից, որտեղից Կովկասյան կորպուսի զորամասերը շուտ էին հեռանալու Ռուսական կառավարության անունից հայերին հավաստիացնում էին, որ գաղթելու դեպքում նրանք կըստանան հնարավորություն՝ զբաղվելու երկրագործությամբ, արհեստով, առևտրով և այն ամենով, ինչով կցանկանան: Գյուղացիներին խոստանում էին բավարար չափով հող: Նրանք վեց տարով ազատվում էին հարկեր վճարելուց և երեք տարով բոլոր տեսակի պարհակներից:

Պարսկաստանում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատարությանը հանձնարարվում էր գործարար օգնություն ցույց տալ 1. Լազարեին՝ գաղթը հաջող կազմակերպելու համար, ինչպես և ապահովել գաղթականների կյանքը և ունեցվածքը, հոգ տանել նաև Պարսկաստանում՝ նրանց անշարժ գույքի պահպանմանը և վաճառքի կազմակերպմանը: Հրահանգվում էր՝ գաղթականների շարժումը և ռուսական սահմանում ընդունումը դյուրացնելու նպատակով նրանց բաժանել խմբերի՝ յուրաքանչյուրը կազմված 150—300 ընտանիքից:

Հայերի գաղթի կազմակերպմանը եռանդուն մասնակցություն ունեցավ Պարսկաստանում ռուսական արտակարգ լիազոր-դեսպան Ա. Ս. Գրիբոյեդովը: Նա մշտապես կապված էր ինչպես գնդապետ 1. Լազարեի, այնպես էլ Նրևանում գործող ներգաղթի կոմիտեի հետ: Ա. Գրիբոյեդովը նույնիսկ իր վրա էր վերցնում գաղթականների՝ Պարսկաստանում թողած գույքի պահպանման ու վաճառքի կազմակերպման գործը⁶⁹:

Ներգաղթի նախապատրաստման և իրագործման մեջ իր խոշոր ներդրումն ունի Հայկական մարզի վարչության անդամ Ներսես Աշտարակեցին: Ներգաղթը հաջողությամբ պսակելու համար նա մեկ անգամ չէ, որ դիմել է գեներալներ Դիբիչի, Պասկևիչի, Կրասովսկու, Պարսկաստանում ռուսական դեսպան Գրիբոյեդովի և ռուսական այլ բարձրաստիճան զինվորականների ու պետական գործիչների օգնությանը: Նա միաժամանակ գործարար կապեր է հաստատում 1. Լազարեի ու նրա օգնականների հետ: Ներսեսը հատուկ պատվիրակների միջոցով բացատրական լայն գործունեություն ծավալեց նաև պարսկահայերի մեջ, հորդորելով նրանց ներգաղթել Արևելյան Հայաստան: Իսկ երբ ներգաղթն սկսվեց, նա մեծ ջանքեր գործադրեց Հայկական մարզում գաղթականների ընդունման, բնակեցման և նրանց ապրելու համար շատ թե քիչ տանելի պայմաններ ստեղծելու գործում՝ եղած դժվարությունները հաղթահարելու համար:

Հայերի գաղթը կապված էր բազմաթիվ դժվարությունների հետ: Շահական կառավարությունն, օրինակ, դիմում էր զանազան միջոցների՝ տապա-

68 ՍՄՇՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 978, թ. 3—9, նույնը տե՛ս «Նկարագիր գաղթականության Հայոց և Պարսկաստանի ի Ռուսաստան», Մոսկվա, 1932, էջ 71—72:

69 Տե՛ս А. С. Грибоедов, Полное собрание сочинений, т. III, II., 1917, стр. 237.

լելու այն, որպեսզի չզրկվի իր հազարավոր շահավետ հարկատուներից: Պարսիկ խաները նույնիսկ սկսեցին մեղադրել և՛. Լազարեին, թե իբր նա խախտում է գաղթի կամավոր սկզբունքը և դիմում բռնի միջոցների: Այդ խարդավանքները մերկացնելու համար և՛. Լազարեին նույնիսկ հարկ եղավ կազմակերպել գաղթող հայերի և պարսկական պաշտոնյա անձանց առերեսում, որի ժամանակ հայերը միաբերան հաստատեցին, որ իրենք գաղթում են լիակատար հոժարությամբ և որ ոչ մի ուժ չի կարող իրենց հտ պահել հայրենիք վերադառնալու որոշումից⁷⁰:

Հայերին գաղթից հտ պահելու նպատակով պարսիկ խաները ստեղծում էին նաև զանազան արհեստական խոչընդոտներ, հատկապես մեծ դժվարություններ էին հարուցում խանգարելու նրանց անշարժ գույքի վաճառքը: Սակայն դա նույնպես հայերին հտ չպահեց գաղթելու իրենց հաստատ որոշումից: Այն, ինչ չէին կարողանում վաճառել, նրանք թողնում էին իրենց ծանոթներին կամ բարեկամներին՝ հետագայում վաճառելու հույսով, շատերը նույնիսկ հրաժարվում էին իրենց անշարժ գույքից, միայն թե օր առաջ հասնեին հայրենիք: Հայերի ներգաղթի նկատմամբ պարսիկ խաների վարած թշնամական քաղաքականությունը պաշտպանում էին անլիթական դիվանագետները⁷¹, Չնայած հարուցվող բոլոր դժվարություններին ու արգելակումներին, ոչ պարսիկ խաները, ոչ էլ նրանց գործակից անլիթական դիվանագետները չկարողացան խափանել հայերի Հայաստան վերադառնալու գործը: Պարսկաստանից հեռանալու հայերի ցանկությունը այնքան մեծ էր, որ շատերը, չսպասելով անգամ իրենց հերթին, ժամանակից շուտ սկսում էին շարժվել դեպի ռուսական սահմանը:

Գաղթականների առաջին քարավանը դեպի ռուսական սահմանը շարժվեց 1828 թ. մարտին: Նրանք մեծ մասամբ կազմված էին թավրիղաբենակ հայերից: Սրանց շուտով հետևեցին նաև մյուս գավառների հայերը: Ներգաղթի ընթացքում գաղթողներին մեծ օգնություն էին ցույց տալիս Պարսկաստանում գտնվող ռուսական զորամասերը: Զինվորներն ուղեկցում էին ներգաղթողների քարավաններին, նրանց կյանքը և ունեցվածքը ապահովում ավազակային հարձակումներից, անվտանգ կերպով հասցնում էին ռուսական սահմանն ու հանձնում ներգաղթի կազմակերպման կոմիտեին և Հայկական մարզի իշխանությունների իրավասությանը:

Ռուս սպաների՝ հայ գաղթականների նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամությունն ու հոգատարությունն մասին կան բազմաթիվ վկայություններ: Օրինակ, ներգաղթողների մի քանի քարավաններ ուղեկցող կաբարդական հետևակային և Շամշլեի կազակային գնդերի սպաները հաճախ իրենց ձիերը տրամադրում էին կանանց ու երեխաների փոխադրման համար, իսկ իրենք գնում էին ոտքով⁷²: Նրանցից շատերը, անձրևային ու ցուրտ եղանակին, գաղթականներին էին տրամադրում նույնիսկ իրենց անձնական տաք հագուստնե-

70 Տե՛ս С. Глинка, Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, М., 1831, стр. 125. Տե՛ս նաև «Նկարագիր գաղթականութեան Հայոց ի Պարսկաստանէ ի Ռուսաստան», էջ 44, 57:

71 Տե՛ս С. Глинка, նշվ. աշխ., էջ 49, 51—54:

72 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 928, ք. 22—26:

րը, Գեներալ Պասկևիչի վկայությամբ Պարսկաստանից հայերի զանգվածային ներգաղթի հաջող կազմակերպման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև զնդապետ Լ. Լազարևի ու նրա օգնականների ծավալած եռանդուն գործունեությունը⁷³:

1828—1829 թթ. Ատրպատականում ապրող 60—65 հազար հայերից Արևելյան Հայաստան ներգաղթեցին 8249 ընտանիք՝ շուրջ 45 հազար հայ⁷⁴: Նրանք մեծ մասամբ բնակեցվեցին Երևան, Նախիջևան, Օրդուբադ քաղաքներում, Զանգիբասարի, Կարբիբասարի, Սարդարապատի, Վեդիբասարի, Կըրիս-բուլաղի, Դարաչիչակի, Ապարանի, Սուրմալուի, ինչպես նաև Նախիջևանի ու Օրդուբադի մահալներում և Վայոց ձորում: Մի քանի հարյուր ընտանիք բերնակություն հաստատեց Ղարաբաղում և այլ վայրերում:

Հայկական մարզում գաղթականները բազում դժվարություններ կրեցին: Նախապես հոգ չէր տարվել բնակարանային ամենատարրական հարմարություններ ստեղծելու մասին, ուստի շատերը հարկադրված էին ապրել վերաններում կամ բոլորովին բաց երկնքի տակ: Միջոցներ չէին ձեռնարկվել գաղթականներին ապահովելու պարենով, նույնիսկ անհրաժեշտ քանակությամբ հացով: Գաղթականներից շատերը, հնարավորություն չունենալով իրենց ունեցվածքը փոխադրել կամ վաճառել, ծայրաստիճան կարիքի մեջ ընկան: Եվ վերջապես, Երևանի մարզային վարչությանը կից գործող ներգաղթի կոմիտեի, նրա տեղական բաժանմունքների ու ցարական բյուրոկրատիայի ապաշնորհության հետևանքով մեծ դժվարություններ ծագեցին նաև գաղթականների ընդունման, բնակատեղերի բաշխման և գաղթի հետ կապված այլևայլ հարցերում:

Չնայած այս դժվարություններին ու գաղթականների կրած զրկանքներին, ներգաղթի հետևանքով իրականություն դարձավ տասնյակ հազարավոր հայերի իղձը՝ ազատագրվել պարսիկ խանների տիրապետությունից, վերադառնալ հայրենիք՝ իրենց մասնակցությունը բերելու հարազատ ժողովրդի տնտեսական, մշակութային և քաղաքական կյանքին:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ АКАК, т. VII, стр. 845—851.